

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ
MƏRKƏZİ ASİYANIN
TÜRKDİLLİ DÖVLƏTLƏRİ İLƏ MÜNASİBƏTLƏRİ**

İxtisas: 5901.01- “Beynəlxalq münasibətlər”

Elm sahəsi: Siyasi elmlər

İddiaçı: **Bahar Kadir qızı Özsoy**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı-2021

Dissertasiya işi Bakı Dövlət Universitetinin “Beynəlxalq münasibətlər” kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: Tarix elmləri doktoru, professor
Ağalar Nəriman oğlu Abbasbəyli

Rəsmi opponətlər: Siyasi elmlər doktoru, professor
Elçin İdris oğlu Əhmədov

Siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent
Ləman Zahid qızı Qarayeva

Siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru
Şəfa Vahid qızı Qasımova

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası nəzdində fəaliyyət göstərən FD 2.30 Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının sədri: akademik

Urxan Kazım oğlu Ələkbərov

Dissertasiya şurasının elmi katibi: siyasi elmlər doktoru, prof.əvəzi

Ziyafət Ziya qızı Həbibova

Elmi seminarın sədri: siyasi elmlər doktoru, prof.əvəzi

Adil Mirabdulla oğlu Mirabdullayev

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Müasir dövr dövlətlərarası münasibətlərin formalaşması və inkişafı, yeni-yeni əməkdaşlıq formalarının meydana gəlməsi baxımından əsaslı dəyişiklərin yaranması və inkişafı ilə səciyyəvidir. Son otuz illik dövr ərzində tarixi tələblərini özləri müəyyənləşdirən türkdilli respublikalar beynəlxalq sistemə inteqrasiya olmaqda və xarici ölkələrlə münasibətlərini içində olduğumuz müasir dövrün tələblərinə uyğun olaraq qurmaqdadırlar. Belə ki, 1991-ci ildə dövlət müstəqilliyi qazanan Azərbaycan və Mərkəzi Asiyadakı türkdilli dövlətlər sürətli ictimai-siyasi inkişaf prosesini həyata keçirmişdirlər. Bu ölkələrdə sovet dövrünə aid siyasi təşkilat və strukturlar dəyişdirilmiş, beynəlxalq təşkilat və qurumlara üzv olunmaq surətilə Qərbi dünyası ilə əlaqələr qurulmağa başlanmışdır. Bununla əlaqədar olaraq Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyev vurğulayırdı: “XX əsrin sonunda dünyada gedən ictimai-siyasi proseslər, baş vermiş dəyişikliklər, Sovetlər İttifaqının dağılması türkdilli, türk dünyasına mənsub olan xalqların tam azad olmasına, müstəqillik əldə etməsinə və müstəqil dövlət qurmasına imkanlar yaratmış və bu, qısa bir müddətdə öz gözəl nəticələrini vermişdir”¹.

Qərbi dövlətləri ilə yanaşı, region dövlətləri ilə də əlaqələr qurma arzusunda olan Azərbaycan Respublikası üçün Avrasiyanın mərkəzində yerləşən və təbii sərvətlərlə zəngin olan Mərkəzi Asiyadakı türkdilli dövlətlərlə münasibətlərin qurulması mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. XXI əsrdə ən böyük mübarizənin Asiyada gedəcəyini ifadə edən Z.Bjezinskinin fikrinə görə, Avropanı Asiyaya bağlaması səbəbiylə Cənubi Qafqaz əhəmiyyətli bir mövqedə yerləşir. Xəzər vasitəsilə Azərbaycanla həmsərhəd olan Mərkəzi Asiyada Çin, Rusiya, ABŞ kimi dövlətlərlə yanaşı Türkiyə, İran, Hindistan kimi ölkələrin maraqları da toqquşur. Bu da regionu Azərbaycan üçün daha əhəmiyyətli edir².

¹ Əliyev, H. Müstəqilliyimiz əbədidir / H.Əliyev.- Bakı: Azərneşr, - 1998. –s. 488

² Brzezinski, Z. Böyük satranç tahtası / Z.Brzezinski - İstanbul: İnkılap yayınları, - 2005. - s. 155

Türk dövlətlərinin yerləşdikləri coğrafi məkan isə mövzunun aktual olmasının başqa bir səbəbidir. Məlum olduğu kimi, Qazaxıstan və Türkmənistan Xəzər dənizi vasitəsilə Azərbaycanla həmsərhəddir. Özbəkistan Mərkəzi Asiyanın tam ortasında yerləşməsi, Qırğızıstan isə Çin ilə sərhəd olması səbəbi ilə strateji əhəmiyyətə sahib digər iki Mərkəzi Asiya ölkəsidir. Qeyd edək ki, Azərbaycan üçün orta q tarix, dil, din və ənənələrin daşıyıcısı olan xalqların yaşadığı Mərkəzi Asiyada çoxsaylı azərbaycanlı da yaşayır.

Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Asiyanın türkdilli dövlətləri ilə münasibətlərində qarşılıqlı maraq doğuran və aktualıq kəsb edən amillərə aşağıdakıları aid etmək olar:

– Açıq dənizlərə birbaşa çıxışı olmayan Mərkəzi Asiya dövlətləri üçün regionun enerji resurslarının dünya bazarına çıxarılmasında problemlər yaşanmaqdadır ki, bu problemləri Azərbaycandan tranzit ölkə kimi istifadə etməklə çözmək mümkündür.

– Mövzunun aktuallığını şərtləndirən amillər içərisində 2018-ci ildə Xəzərin hüquqi statusu probleminin Xəzərə həmsərhəd dövlət başçıları tərəfindən həll edilməsi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Məlum olduğu kimi, Xəzər sahilyanı dövlətlərdən üçünün türkdilli olmasına baxmayaraq, Xəzərin zəngin enerji resursları 5 ölkə arasında bir sıra problemlər yaşanmasına səbəb olmuş, bununla belə, Xəzərin statusu 2018-ci ilin avqustunda Aktau görüşlərində həll olunmuşdur³.

– Böyük güclərin diqqət mərkəzində olan Mərkəzi Asiyanın türkdilli dövlətləri Azərbaycanın xarici siyasətində böyük önəm verilən hərtərəfli beynəlxalq əməkdaşlığın genişləndirilməsi məsələsinin əhəmiyyətli bir hissəsini təşkil edir. Ümummillə lider Heydər Əliyev tərəfindən başlamış və onun layıqlı siyasəti varisi, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin uğurla davam etdirdiyi böyük layihələr vasitəsilə Azərbaycan və Türkiyə də daxil olmaqla bütün türkdilli dövlətlərin ümumi maraq və mənafeləri naminə inamlı addımlar atılmış və bundan sonra da atılmaqda davam edəcəkdir.

³Bekdeş, H. 5. Hazar zirvesi: yeni düzenlemeler: [Elektron resurs] / SD Analiz. – Ankara, 2018. URL: <http://www.sde.org.tr/genel-/sd-analiz-5-hazar-zirvesi-yeni-duzenlemeler-analizi-6591>

– Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Asiyanın türkdilli dövlətləri ilə mədəni-humanitar sahələrdə əlaqələrinin öyrənilməsi ümumtürk ortaq mədəni dəyərlərin formalaşması baxımından əhəmiyyətlidir.

– Mərkəzi Asiyanın türkdilli dövlətlərinin Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nizamlanması prosesində Azərbaycana verdikləri siyasi dəstəyin əhəmiyyəti böyükdür və bu, sistemli araşdırmaların aparılmasını tələb edir.

Mövzunun işlənmə dərəcəsi. Azərbaycanda müstəqillik illərində mövzu ilə bağlı məqalələr, araşdırmalar, kitablar dərc edilsə də, Mərkəzi Asiyanın türkdilli ölkələri ilə əlaqələrin yaxın keçmişini əhatə edən və bu əlaqələrin siyasi, iqtisadi və mədəni sahələrini kompleks araşdıran elmi işlərə təsadüf edilmədiyini üçün mövzunun işlənilməsinə ehtiyac yaranmışdır.

Mövzu ilə bağlı diqqəti çəkən tədqiqatlardan biri M.Qasımlının “Azərbaycan Respublikasının Xarici Siyasəti (1991-2003)” adlı kitabıdır. Kitab Azərbaycan Respublikasının diplomatiya tarixinin 1991-2003-cü illərinin öyrənilməsinə həsr olunmuşdur⁴.

A.Abbasbəyli 2011-ci ildə nəşr olunan “Dünya siyasəti” dərsliyində dünya siyasəti ilə bağlı ümumi məlumat verdiyi fəsilərdən sonra Avropa, Qafqaz, Asiya və Amerika regionlarında aparılan geostrategiya məsələlərini araşdırır⁵.

S.Ruintən “Azərbaycan türk dövlətləri ilə siyasi əlaqələr sistemində” adlı monoqrafiyasında Azərbaycanın türkdilli dövlətlərlə olan siyasi əlaqələrinin ilk onillik tarixini tədqiq edir⁶.

Tədqiqatçılardan Ə.Əhmədov 2009-cu ildə nəşr olunan “Azərbaycan beynəlxalq münasibətlərdə (Türkdilli dövlətlərlə əlaqələr XX əsrin 90-cı illəri)” adlı monoqrafiyasında XX yüzilliyin 90-cı illərində Azərbaycan Respublikasının türkdilli dövlətlərlə münasibətlər tarixini araşdırır⁷.

⁴ Qasımlı, M. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasəti (1991-2003). [2 hissədə] / M.Qasımlı. - Bakı: Mütərcim, - c. 2. – 2015. - s. 12.

⁵ Abbasbəyli, A. Dünya siyasəti / A.Abbasbəyli. - Bakı: Nurlar nəşriyyat, - 2011. – s. 425-433.

⁶ Ruintən, S. Azərbaycan türk dövlətləri ilə siyasi əlaqələr sistemində (XX əsrin 90-cı illəri) / S.Ruintən. - Bakı: Adiloğlu nəşr, - 2005.

⁷ Əhmədov, Ə. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlərdə (Türkdilli dövlətlərlə əlaqələr XX əsrin 90-cı illəri) / Ə.Əhmədov. - Bakı: Elm və təhsil, - 2009. – s. 8-10.

Mövzu ilə bağlı aparılan tədqiqatlardan E.Hacalıyevin “Azərbaycan Respublikası və Orta Asiyanın türk dövlətləri arasında siyasi münasibətlər” adlı dissertasiya işində türkdilli dövlətlərin siyasi inkişaf prosesi⁸; G.Babayevanın “Azərbaycanın türkdilli dövlətlərlə münasibətlərinin inkişafında siyasi əlaqələrin rolu” adlı dissertasiya işində isə Xəzər hövzəsində yaranmış yeni geosiyasi şəraitdə siyasi münasibətlər elmi-praktiki baxımdan araşdırılır⁹.

Mövzu ilə bağlı diqqəti çəkən tədqiqatlardan biri C.Feyziyevin, “Türk dövlətləri birliyi, qlobal inteqrasiyanın Avrasiya modeli” adlı kitabıdır. Kitab türk dünyasının taleyi ilə bağlı aktual bir problemə – Türk dövlətləri birliyinin yaradılması zərurətinə həsr olunur¹⁰.

Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətində Mərkəzi Asiyanın türkdilli dövlətləri ilə əməkdaşlığı məsələlərini əhatə edən işlər arasında 2017-ci ildə nəşr olunan “Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin əsas istiqamətləri (1991-2016)” adlı məqalələr toplusu ciddi bir elmi-siyasi dəyərə malikdir¹¹.

Həmçinin tədqiqatçılardan N.Məmmədov, Ə.Muxtarova, H.Məmmədova və digərlərinin əsərlərində mövzu ilə bağlı problemlər öz ifadəsini tapmışdır¹².

Türkdilli dövlətlər arasında əməkdaşlıq məsələlərini əhatə edən elmi işlər təkcə azərbaycanlı tədqiqatçılar tərəfindən deyil, eyni

⁸ Hacalıyev, E. Azərbaycan Respublikası və Orta Asiyanın türk dövlətləri arasında siyasi münasibətlər: / siyasi elmlər namizədi alimlik dissertasiyası) / - Bakı, 2005. - 164 s.

⁹ Babayeva, G. Azərbaycanın türkdilli dövlətlərlə münasibətlərinin inkişafında siyasi əlaqələrin rolu: / siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyası) / - Bakı, 2014. - s. 42-43.

¹⁰ Feyziyev, C. Türk dövlətləri birliyi Qlobal inteqrasiyanın Avrasiya modeli, Bakı: Şərq-Qərb, 2013. – s. 26-27.

¹¹ Qəribov, A. Azərbaycan–Mərkəzi Asiya münasibətləri // Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin əsas istiqamətləri (1991-2016) /məqalələr toplusu / - Bakı: Poliart MMC, - 2017. - s. 299-300

¹² Məmmədov, N. Xarici siyasət: reallıqlar və gələcəyə baxış / N. Məmmədov. - Bakı: Qanun nəşr., - 2013. - 264 s.; Muxtarova, Ə. Türk xalqlarının tarixi (Qədim dövr və orta əsrlər) / Ə. Muxtarova. –Bakı: TTM,- 2002. – 386 s.; Məmmədova, H. Azərbaycan Respublikasının Xarici Siyasətində Ermənistan Azərbaycan Dağlıq Qarabağ Münaqişəsi / H. Məmmədova. – Bakı: Elm, - 2009. - 359 s.

zamanda Türkiyədən, Qazaxıstandan, Özbəkistandan və Qırğızıstandan olan araşdırmaçılar tərəfindən də öyrənilmişdir.

Türk müəlliflərindən İ.Doğan “Ulusal ve uluslararası alanda değişen algılar” adlı elmi məqaləsində türk dövlətlərinin qarşı-qarşıya olduqları struktur problemlərinə diqqət yetirir¹³.

J.Sobirov, “Türkdilli dövlətlər arasında beynəlxalq əlaqələr” adlı məqaləsində 160 milyon əhalisi olan, iqtisadiyyatlarının ümumi daxili məhsulu 1 trilyon 150 milyard dolları keçən türkdilli ölkələrin “Böyük turan” adı altında vahid mərkəzləşmiş bir dövlət yaradılmadan da birləşə bilməsinin əhəmiyyətini vurğulayır¹⁴.

Z.Baizakova, “Mərkəzi Asiyada sərhəd məsələləri: mövcud münaqişələr, mübahisələr və güzəştlər” adlı elmi məqaləsində Sovet İttifaqının süqutundan sonra Mərkəzi Asiyanın türkdilli dövlətləri arasında yaranan sərhəd mübahisələrinə toxunur¹⁵.

Həmçinin tədqiqatçılardan H.Alkan, Ş.Akiner, M.Laumulin, F.Aminjonov və başqalarının əsərləri türkdilli dövlətlər arasındakı əməkdaşlıq məsələlərinə və regionu əhatə edən mövzulara həsr edilmişdir¹⁶.

Qeyd edək ki, ümumiyyətlə Xəzər hövzəsi öz geosiyasi əhəmiyyətinə və zəngin karbohidrogen ehtiyatlarına görə, dünya siyasətində mühüm rol oynamaqda davam edəcəkdir. Təsadüfi deyil ki,

¹³Doğan, İ. Ulusal ve uluslararası alanda değişen algılar // Küreselleşme ve Türk Dünyası Değerlendirmesi Bölgesel ve Küresel Politikalarda Orta Asya (Edt. Savaş Kafkasyalı) /- Ankara-Türkistan: Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, - 2012, - s. 242-245.

¹⁴Sobirov, J. International relations between turkic speaking states // The American journal of political science law and criminology, - 2020, 2(12), - p. 146.

¹⁵Baizakova, Z. Border issues in central asia: current conflicts, controversies and compromises // Revista UNISCI / UNISCI Journal, -2017, No: 45, - p. 223.

¹⁶Alkan, H. Orta Asya türk Cumhuriyetlerinde siyasal hayat ve kurumlar / H.Alkan. - Ankara:USAK yayınları, -2011. - 466 s.; Akiner, S. Kazakhstan’s relations with the South Caucasian states // Caucasus International, - Spring 2012. 2(1), - p.157-175.; Laumulin, M. Limits and opportunities of Eurasian integration / International science complex “Astana”, <http://isca.kz/ru/analytics-ru/3247>; Aminjonov, F. Central Asian Regional Economic Cooperation Program as Driver of Regional Energy Projects to Promote Energy Security in the Post Soviet Central Asia // Post-Soviet Issues, - 2019, 6(1), - p. 53-64.

Qərb və Rusiya politoloji fikri regionda gedən prosesləri daim gündəmdə saxlamaqdadırlar. Belə ki, A.Duqin, S.İ.Çernyavski, S.Jiltsov, M.M.Lebedeva və başqalarının əsərləri türkdilli dövlətlərin siyasi-iqtisadi inkişafı və Rusiyanın region siyasətinin konturlarının müəyyənləşdirilməsi kimi məsələlərə həsr edilmişdir¹⁷.

Qərb tədqiqatçılarından R.Pomfret, “Orta Asiya ölkələrinin iqtisadiyyatları” adlı kitabında keçmiş Sovet İttifaqındakı Mərkəzi Asiya ölkələrinin iqtisadiyyatının xüsusiyyətlərini araşdırır¹⁸.

B.Shaffer “Müstəqillikdən sonra Azərbaycanın xarici siyasəti” adlı məqaləsində Azərbaycan xarici siyasət strategiyasına diqqət yetirir¹⁹.

Bununla belə, mövzu ilə bağlı elmi ədəbiyyatın təhlili və dəyərləndirilməsi göstərir ki, bu sahədə boşluqların doldurulması və ümumiləşdirmələrin aparılması üçün əsaslı və kompleks tədqiqat işlərinə ehtiyac vardır.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektini müasir dövrdə Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Asiyanın türkdilli dövlətləri ilə münasibətləri, predmetini isə Azərbaycan Respublikasının həmin dövlətlərlə iki və çoxtərəfli qaydada qurulan siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələrinin formalaşmasının, inkişaf dinamikasının və perspektivlərinin öyrənilməsi təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Asiyanın türkdilli dövlətləri ilə olan münasibətlərini araşdıraraq, Azərbaycanın bu ölkələrlə əməkdaşlığının xüsusiyyətlərini və istiqamətlərini tədqiq etməkdir.

¹⁷Дугин, А. Основы геополитики / А. Дугин. М.: АРКТОГЕЯ центр, - 2000. - с. 812-813; Черняевский, С.И. Новый путь Азербайджана / С.И. Черняевский. М.: Книга и бизнес, - 2002. - с. 327; Жилтсов, С. Геополитическое влияние России в Каспийском регионе // Центральная Азия и Кавказ,- 2004. №4, - с.58-66; Лебедева, М.М. Мировая политика / М.М.Лебедева. М., Аспект-Пресс, - 2003.- с. 294

¹⁸ Pomfret, R. The economies of Central Asia / R.Pomfret. –Princeton: University pres, -1995. - 234 p.

¹⁹Shaffer, B. Azerbaijan’s foreign policy since independence // Caucasus International, -2012, 2(1), - p. 73-84

Bu məqsədə nail olmaq üçün dissertasiyada aşağıdakı tədqiqat vəzifələri müəyyən edilmiş və yerinə yetirilmişdir:

-Azərbaycanın Mərkəzi Asiyanın türkdilli dövlətləri ilə olan siyasi, iqtisadi və hümanitar əlaqələri prosesinin nəzəri əsaslarını və Azərbaycan Respublikasının xarici siyasət prinsiplərini müəyyən etmək;

-Müstəqilliyin əldə olunmasından sonra Azərbaycanın Mərkəzi Asiyanın türkdilli dövlətləri ilə münasibətlərinin inkişaf mərhələlərini tədqiq etmək;

-Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Asiyanın türkdilli dövlətləri ilə ikitərəfli diplomatik-siyasi əlaqələrinin qurulması və inkişafını tədqiq etmək, regional və beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində əməkdaşlığın istiqamətlərini araşdırmaq;

-Mərkəzi Asiyanın türkdilli dövlətləri ilə Azərbaycanın iqtisadi əlaqələrini təhlil etmək və bu əməkdaşlığın inkişafında neft amilinin əhəmiyyətini açıb göstərmək;

-Mərkəzi Asiyanın türkdilli dövlətlərinin Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı, eləcə də İkinci Qarabağ müharibəsi dövründə mövqelərini tədqiq etmək;

-Azərbaycanın Mərkəzi Asiyanın türkdilli dövlətləri ilə humanitar-mədəni sahələrdə əməkdaşlıq istiqamətlərini və formalarını təhlil etmək.

Tədqiqatın metodları. Dissertasiyanın metodoloji əsasını beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsinin metod və prinsipləri, regional inteqrasiya nəzəriyyələri təşkil edir. Problemin tədqiqi üçün siyasi, elmi-nəzəri metodlardan (analiz və sintez, ümumiləşdirmə, tarixi yanaşma və s.) istifadə edilmişdir. Müəllif müxtəlif materialları və faktları toplayaraq sistemləşdirmiş, ümumiləşdirmələr aparmış, təklif və tövsiyələr irəli sürmüşdür.

Tədqiqatın mənbəşünaslıq bazasında ayrı-ayrı mənbələrdən toplanan məlumatlar mühüm yer tutur. Belə ki, Azərbaycanın türkdilli dövlətlər ilə əlaqələri və əməkdaşlıq strategiyasına dair Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyinin rəsmi məlumatları, Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin sənədləri, Azərbaycan, Türkiyə, Mərkəzi Asiyanın türkdilli dövlətlərində və digər ölkələrdə nəşr edilən KİV-lərdən götürülən informasiyalar, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərman və Sərəncamları, türkdilli

dövlətlərin zirvə toplantılarının materialları, Azərbaycan və Türkiyə dövrü mətbuatında dərc olunmuş rəsmi məlumat və sənədlər dissertasiyada mənbə kimi istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Postsovet məkanının müstəqil türkdilli dövlətləri arasındakı əlaqələrin qurulması və inkişafı Azərbaycan politoloji fikrinin daim diqqət mərkəzində olmaqla çoxsaylı tədqiqatları şərtləndirmişdir. Lakin Azərbaycanın Mərkəzi Asiyada yerləşən türkdilli dövlətlərlə siyasi, iqtisadi və mədəni-humanitar əlaqələri ilk dəfə olaraq dissertasiya işi səviyyəsində tədqiq olunmuşdur.

Dissertasiya işinin elmi yeniliyini aşağıdakı kimi xülasə etmək olar:

-Azərbaycanın Mərkəzi Asiyanın türkdilli dövlətləri ilə əlaqə və əməkdaşlığının inkişafı günümüzdəki yeni faktlar əsasında araşdırılmışdır;

-Azərbaycanın Mərkəzi Asiyanın türkdilli dövlətləri ilə iki və çoxtərəfli əməkdaşlığının beynəlxalq münasibətlər sistemindəki rolu təhlil edilmiş və əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsinin türkdilli dövlətlərlə yanaşı ABŞ və Qərbi ölkələri ilə də inteqrasiyaya qoşulmasının təmin ediləcəyi nəticəsinə gəlinmişdir;

-Azərbaycanın türkdilli dövlətlərlə olan siyasi, iqtisadi, mədəni və humanitar əlaqələrinin mövcud vəziyyəti təhlil edilmiş və yaxın gələcəkdə türkdilli dövlətlər arasındakı əlaqələrin inkişaf perspektivləri dəyərləndirilmişdir;

-Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə münasibətlə bağlı Mərkəzi Asiya türkdilli dövlətlərinin mövqeləri təhlil olunmuş, həmin dövlətlərin Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün dəstəklənməsi əsaslandırılmış, bununla belə, Özbəkistan istisna olmaqla, bu regionun türkdilli dövlətləri tərəfindən təcavüzkar Ermənistan Respublikası ilə diplomatik münasibətlərin davam etdirilməsi mənfə qiyətləndirilmişdir.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar. Müdafiyyə aşağıdakı müddəalar çıxarılır:

- Azərbaycan Respublikasının xarici siyasət fəaliyyətində Mərkəzi Asiyanın türkdilli dövlətləri ilə siyasi, iqtisadi və mədəni-humanitar sahələrdə əməkdaşlıq bir istiqamət təşkil edir.

- Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Asiyanın türkdilli dövlətləri ilə əlaqələrini şərtləndirən amillərə tarix, dil, din, ənənələr və s. aid etmək olar.

- Azərbaycan Respublikası ilə Mərkəzi Asiyanın türkdilli dövlətləri arasında diplomatik-siyasi əlaqələrin inkişafı perspektivlərinin təhlili bu münasibətlərin uğurla davam edəcəyini göstərir.

- Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurası, Parlament Assambleyası və TÜRKSÖY-un türkdilli ölkələr arasında siyasi-iqtisadi-mədəni münasibətlərin inkişafında rolu böyükdür.

- Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Asiyanın türkdilli dövlətləri ilə enerji sahəsindəki əməkdaşlığı həm ikitərəfli əlaqələrin daha da inkişaf etdirilməsi üçün, həm də Qərb ölkələri ilə inteqrasiyasının təmin edilməsində əhəmiyyət kəsb edir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiya işinin materiallarından Azərbaycanın Mərkəzi Asiyanın türkdilli dövlətləri ilə siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələrinə həsr edilən tədqiqat işlərinin, monoqrafiyaların, dərslər vəsaitlərinin və məqalələrin yazılmasında, xarici siyasət və beynəlxalq əlaqələrlə məşğul olan dövlət strukturlarının praktik fəaliyyətlərində istifadə olunma bilər. Tədqiqat prosesində toplanmış materiallardan ali və orta ixtisas məktəblərində müvafiq problemlər üzrə mühazirə və seminarların keçirilməsində, Azərbaycan dövlətinin xarici siyasət fəaliyyətinin təbliğində istifadə olunması faydalı olar.

Dissertasiya işinin aprobasiyası. Dissertasiya işi Bakı Dövlət Universitetinin “Beynəlxalq münasibətlər” kafedrasında müzakirə edilmiş və müdafiəyə tövsiyə olunmuşdur. Dissertasiyada irəli sürülən əsas elmi müddəalar və nəticələr müəllifin Azərbaycanda və xaricdə çap etdirdiyi elmi məqalələrdə, müxtəlif elmi-təcrübi konfrans və simpoziumlardakı məruzələrində öz əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Bakı Dövlət Universitetinin “Beynəlxalq münasibətlər” kafedrası.

Dissertasiyanın ümumi həcmi. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Dissertasiyanın giriş hissəsi 15 səhifə, birinci fəslə 35 səhifə, ikinci fəslə 33 səhifə, üçüncü fəslə 48 səhifə, nəticə hissəsi 5 səhifə, ədəbiyyat hissəsi 18

səhifədən ibarətdir. Dissertasiya işi ümumilikdə 157 səhifə, 285,135 işarədən ibarətdir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Tədqiqatın **Giriş** hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, problemin öyrənilmə səviyyəsi və mənbəşünaslıq bazası təhlil edilir, nəzəri-metodoloji məsələlərə aydınlıq gətirilir, tədqiqatın obyektı və predmeti, məqsəd və vəzifələri müəyyənləşdirilir, işin elmi yeniliyi və praktiki əhəmiyyəti açılıb göstərilir.

Dissertasiyanın **I fəslı «Azərbaycan Respublikasının xarici siyasət fəaliyyətində Mərkəzi Asiyannın türkdilli dövlətləri ilə əməkdaşlıq istiqamətləri»** adlanır və üç yarımfəsilədən ibarətdir. Fəslin **«Azərbaycan Respublikasının xarici siyasət fəaliyyətinin əsas istiqamətləri»** adlanan **1-ci yarımfəsilində** Azərbaycanın xarici siyasət strategiyasının konkret istiqamətləri və prinsipləri müəyyənləşdirilir, ikitərəfli və çoxtərəfli əlaqələr kontekstində Azərbaycanın region və regiondankənar dövlətlərlə münasibətləri, habelə beynəlxalq və regional təşkilatlarla əməkdaşlığı sahəsində məsələlər tədqiq edilir. Azərbaycan xalqının Ümummillı lideri Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi balanslı xarici siyasətin mahiyyətinə aydınlıq gətirilir, göstərilir ki, məhz bu siyasət nəticəsində Azərbaycan dövlətinin strateji maraqlarını regionda ciddi maraqları olan və regiona real təsiretmə imkanlarına malik olan beynəlxalq güc mərkəzlərinin maraqları ilə uzlaşdırmaq mümkün olmuşdur.

Hazırda Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin həyata keçirdiyi xarici siyasət strategiyası Ulu öndər Heydər Əliyevin xarici siyasət strategiyasının uğurlu davamıdır ki, Azərbaycan beynəlxalq aləmdə bir-birinin ardınca böyük nailiyyətlər əldə etməyə davam edir. Belə ki, 2011-ci il oktyabrın 24-də keçirilən seçkilərdə Azərbaycan 155 ölkənin dəstəyini qazanaraq, növbəti il üçün Birləşmiş Millətlər Təşkilatının (BMT-nin) Təhlükəsizlik Şurasına qeyri-daimi üzv olmuş, 2016-cı ildə isə BMT Baş Məclisində keçirilmiş səsvermədə iştirak edən 184 üzv dövlətdən 176-nın səsini əldə edən Azərbaycan, 2017-2019-cu illər üçün BMT-nin İqtisadi və Sosial Şurasına üzv seçilmişdir. Bundan əlavə 2011-ci ildən Qoşulmama Hərəkatının üzvü

olan Azərbaycan, 25-26 oktyabr 2019-cu il tarixində Bakıda keçirilmiş 18-ci dövlət və hökumət başçılarının Zirvə Görüşünə ev sahibliyi etmişdir. Həmin Zirvə Görüşü ilə Azərbaycan, 2019-2022-ci illər üçün Hərəkətin sədri seçilmiş və özünün bu missiyasını uğurla reallaşdırır. Azərbaycanın beynəlxalq yarışlarda, idmanın müxtəlif sahələrində nailiyyətləri getdikcə artır. Xüsusilə, Bakının dünya üzrə mühüm beynəlxalq yarışların keçirildiyi mərkəzə çevrilməsi Azərbaycanın beynəlxalq nüfuzuna özünün müsbət təsirini göstərir.

Fəslin «**Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Asiyanın türkdilli dövlətləri ilə əlaqələrini şərtləndirən amillər**» adlanan **2-ci yarımfəslində** vurğulanır ki, din, dil, irq kimi amillərlə yanaşı orta q mədəniyyətin birləşdirici bir ünsür olduğu türk dünyası ilə əlaqələrin inkişaf etdirilməsi Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin prioritetlərindəndir. Məlum olduğu kimi, müstəqilliyin əldə olunmasından sonra türkdilli dövlətlərin yerləşdiyi geosiyasi mövqe ABŞ başda olmaqla Rusiya və Qərbi ölkələrinin diqqət mərkəzində olmuşdur. Yarlanmış yeni beynəlxalq şəraitdə Azərbaycan Respublikası qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq kontekstində türkdilli dövlətlərlə bütün sahələrdə əlaqələri genişləndirməyə başlamış, xüsusilə Mərkəzi Asiya ölkələrinin enerji resurslarının dünya bazarlarına çıxarılması məqsədi ilə həmin ölkələrin sərvətlərinin öz ərazisindən daşınmasına şərait yaratmışdır. Belə ki, 2007-ci il iyunun 16-da BTC layihəsinə Qazaxıstan Respublikası da qoşulmuş, Qazaxıstan və Azərbaycan Prezidentləri Qazaxıstan neftinin Bakı-Tbilisi-Ceyhan vasitəsilə dünya bazarlarına çıxmasına dəstək və yardım barədə saziş imzalamışlardır. Həmin il Bakı-Tbilisi-Qars dəmiryolunun inşası isə Azərbaycanın kommunikasiya siyasətinin ən böyük uğurlarından biri olmuşdur. 30 oktyabr 2017-ci ildə istismara verilmiş bu dəmiryolu ilə sərnəşin daşınması da reallaşacaqdır. Bu layihə sayəsində Şərqi ilə Qərbin qovuşduğunda yerləşən Azərbaycan Çinin Kəməri və Yol Təşəbbüsünün mərkəzi ölkələrindən biri olmuşdur. 2015-ci ilin dekabrında Prezident İlham Əliyevin Çinə dövlət səfəri çərçivəsində “İpək Yolu İqtisadi Kəməri”nin yaradılmasının birgə təşviq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə Çin Xalq Respublikası Hökuməti arasında qarşılıqlı anlaşma memorandumu imzalanmışdır ki, bu kəməri global miqyasda ticarəti, turizmi təşviq etməklə yanaşı, region ölkələri arasındakı

əlaqələrin inkişaf etməsini də təmin edəcəkdir²⁰.

Birinci fəslin «**Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı türkdilli dövlətlərin mövqeyi**» adlanan **3-cü yarımfəslində** münaqişənin ilk mərhələsindən başlayaraq geniş məlumat verilir və qeyd edilir ki, 1993-cü il iyunun 15-də Ulu öndər Heydər Əliyevin yenidən hakimiyyətə qayıdışından sonra Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nizamlanmasında yeni mərhələ başlamışdı²¹. Münaqişənin Azərbaycanın ərazi bütövlüyü çərçivəsində həll olunması Ümummili lider Heydər Əliyevin siyasi kursunu uğurla davam etdirən Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin xarici siyasətində prioritet istiqamət olmuşdur.

Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli ilə bağlı regional və beynəlxalq təşkilatların qərarlarında, türkdilli dövlət başçılarının bəyanatlarında münaqişənin beynəlxalq hüququn normaları və prinsipləri əsasında və Azərbaycanın dövlət sərhədlərinin toxunulmazlığı, ərazi bütövlüyü çərçivəsində nizamlanması dəstəklənmişdir. Bu prosesdə Özbəkistan münaqişənin nizamlanmasına qədər Ermənistanla diplomatik münasibətlər qurmayacağını birmənalı olaraq bəyan etmişdir. Belə ki, Ermənistan Özbəkistanın MDB məkanında diplomatik nümayəndəliyinin olmadığı yeganə ölkədir²². Qazaxıstan, Qırğızıstan və Türkmənistan isə Ermənistanla diplomatik-siyasi münasibətlərin qurulması ilə yanaşı, qarşılıqlı səfirlik mübadiləsini də həyata keçirmişlərdir. Bununla belə, türkdilli dövlətlər 27 sentyabr 2020-ci il tarixində Ermənistanın Azərbaycana qarşı törətdiyi genişmiqyaslı hərbi təxribat nəticəsində Qarabağda hərbi əməliyyatların

²⁰Rakhimov, A. Khasanov, U., Umarov, A. The New Foreign Policy of Uzbekistan: Central Asia, the EAEU and the BRI / A. Rakhimov, U. Khasanov, A. Umarov. – Kent: GCRF Compass Policy Paper, - November 2020. – s. 4.

²¹Abbasbeyli, A., Özsoy, B. An evaluation on economic development of Azerbaijan and Kazakhstan after the independence // - Bakı Avrasiya Universiteti, Sivilizasiya, -2019. 8(2), s. 24-31.

²²Rabbimov, K. “Tog‘li Qorabog‘ Mojarosi: O‘zbekiston Qaysi Tarafda?”, SOF.UZ. : [Elektron resurs] – Sentyabr 30, 2020. URL: <https://sof.uz/uz/post/togli-qorabog-mojarosi-ozbekiston-qaysi-tarafda>

başlanması ilə bağlı narahat olduqlarını bildirmişlərdir²³. Həmçinin Türk Şurası tərəfindən sentyabrın 28-də Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin Azərbaycan Respublikasının suverenliyi, ərazi bütövlüyü və beynəlxalq səviyyədə tanınmış sərhədlərinin toxunulmazlığı əsasında təcili həll olunmasının vacibliyini vurğulayan bir bəyanat yayılmışdır²⁴. Həmin bəyanat Türk Şurasına üzv dövlətlərin Dağlıq Qarabağ məsələsində Azərbaycanın yanında olduğunu göstərməsi baxımından böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 2021-ci il yanvarın 19-da Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurasının Baş katibi Bağdad Amreyevi videoforata qəbul edərkən, Türk Şurasının müharibə dövründə Azərbaycanı hamıdan çox dəstəkləyən təşkilat olduğunu, dəfələrlə bəyanatlarla çıxış etdiyini xüsusi vurğulamış, müharibə dövründə və müharibədən sonrakı dəstəyə görə təşəkkürünü bildirmişdir²⁵.

Bu fəsildə həmçinin Qazaxıstan və Qırğızıstanın Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə dair mövqeyi Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsinə (KTM) üzvlüyü çərçivəsində təhlil edilmişdir. Məlum olduğu kimi, KTM 1992-ci il mayın 15-də Rusiya, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan, Tacikistan və Ermənistan Respublikaları tərəfindən yaradılmış, 2002-ci ilin oktyabrından Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi Təşkilatına (KTMT) çevrilmişdir. Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsinə əsasən Təşkilata üzv ölkələrdən hər hansı birinə qarşı olan hücum bütün üzv ölkələrə qarşı reallaşdırılmış hesab edilir. Bu da təşkilata üzv olan türkdilli dövlətlərin müharibə vəziyyətində mövqeyinin nə olacağı sualını yaradırdı. Buna baxmayaraq Azərbaycan diplomatiyasının çoxtərəfli fəaliyyətinin uğurlu nəticəsi olaraq, Ermənistanın işğalından özünün tarixi torpaqlarını azad edən Azərbaycana bu ölkələrin mövqeləri Kollektiv Təhlükəsizlik

²³Öztopal, M.K. Azərbaycan ilə ilişkileri bağlamında Türkistan devletlerinin Dağlık Karabağ konusundakitutum ve tepkileri // Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, -2021. 7(1), s. 216-232.

²⁴ Türk Keneşi, Türk Konseyi Genel Sekreteri'nin Beyanati, [Elektron resurs] - Senyabr 28, 2020. URL: https://www.turkkon.org/tr/haberler/turk-konseyi-genel-sekreterinin-beyanati_2075

²⁵İlham Əliyev Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurasının Baş katibini videoforata qəbul edib, [Elektron resurs] - Yanvar 19, 2021. URL: <https://president.az/articles/50282>

Müqaviləsinin şərtlərindən daha çox iqtisadi, geostrateji və Cənubi Qafqaz maraqları çərçivəsində müəyyən olunurdu. Qeyd edək ki, İkinci Qarabağ - Vətən müharibəsi dövründə Ermənistanın Baş naziri Nikol Paşinyanın söylərinə baxmayaraq, Rusiya da daxil olmaqla Təşkilata üzv dövlətlərdən heç biri Ermənistanın təcavüzkar siyasətini dəstəkləmədi.

Dissertasiyanın **II fəsl** «**Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Asiyanın türkdilli dövlətləri ilə diplomatik-siyasi əlaqələrinin inkişafı**» adlanır. Fəslin «**Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Asiyanın türkdilli dövlətləri ilə ikitərəfli əlaqələri**» adlanan **1-ci yarımfəslində** göstərilir ki, Azərbaycanın Mərkəzi Asiyanın türkdilli dövlətləri ilə diplomatik-siyasi əlaqələrinin qurulması 1991-1992-ci illərə təsadüf edir. Ancaq dövlət müstəqilliyi bərpa edildikdən sonrakı ilk illərdə türk dövlətlərinin qarşılıqlı münasibətləri real əməkdaşlığa çevrilə bilməmişdir. Bu dövrdə hər dövlətin özündə daxili problemlər yaşanmış və türkdilli dövlətlər öncəliyi həmin problemlərin həllinə vermişdir. İkitərəfli və çoxtərəfli əlaqələrin çoxşaxəli inkişafı isə sonrakı illərdə genişlənməyə başlamışdır.

Müstəqillik illərində Azərbaycanın Mərkəzi Asiyanın türkdilli dövlətləri ilə münasibətlərində Qazaxıstan Respublikası mühüm çəkiyə malik olmuşdur. 2005-ci ildə “Strateji tərəfdaşlıq və müttəfiqlik münasibətləri haqqında müqavilə” imzalayan iki qardaş ölkə arasındakı münasibətlər Mərkəzi Asiyanın digər dövlətlərinə nisbətən daha sabit və problemsiz olmuşdur.

Müstəqillik illərində “Xəzərin hüquqi statusu” məsələsi Azərbaycanla Türkmənistan arasında mövcud olan problemin əsas səbəbi olmuş və 1991-1996-ci illər arasında ikitərəfli əməkdaşlığın hüquqi əsaslarını müəyyənləşdirəcək hər hansı bir sənəd imzalanmamışdır. Lakin, Q.Berdiməhəmmədovun 2006-cı ildə Türkmənistanın yeni prezidenti seçilməsindən sonra iki Xəzəryanı ölkənin siyasi əlaqələrində yenidən canlanma hiss olunmağa başlamışdır. 2018-ci il avqustun 12-də “Xəzər dənizinin hüquqi statusu haqqında Konvensiya”nın Xəzəryanı dövlətlərin başçıları tərəfindən imzalanması isə Azərbaycan-Türkmənistan əlaqələrində yeni bir səhifənin başlanğıcı kimi qəbul edilməlidir. Məhz, həmin Razılaşmadan sonra Prezident İlham Əliyevin noyabrın 21-22-də Türkmənistana rəsmi səfər etməsi və iki ölkə arasında

əməkdaşlığın müxtəlif sahələrində 20 müqavilənin imzalanması bundan xəbər verir²⁶.

Müstəqilliyin ilk illərində Azərbaycan rəsmilərinin Özbəkistanda baş verən siyasi proseslərə münasibət bildirməsi isə Azərbaycan-Özbəkistan münasibətlərində bir müddət soyuqluq yaşanmasına səbəb olmuşdur²⁷. Lakin bu uzun çəkməmiş, Ulu öndər Heydər Əliyev Prezident seçildikdən sonra ikitərəfli münasibətlər yenidən inkişaf etməyə başlamışdır. İki ölkənin dövlət başçılarının qarşılıqlı səfərlərinin gedişində əldə olunmuş razılaşmalar, imzalanmış sənədlər və götürülmüş öhdəliklər iki dövlət arasında münasibətləri strateji əməkdaşlıq səviyyəsinə yüksəltmişdir. 2016-cı il sentyabrın 2-də İslam Kərimovun vəfatından sonra Şavkat Mirziyoyev Özbəkistanda Prezident seçilmiş və az sonra ölkədə ciddi islahatlara başlamışdır. Siyasi sahədə daha çox mövcud problemləri həllinə yönələn xarici siyasət strategiyası qəbul edən Özbəkistanın Azərbaycanla olan əlaqələrini qarşılıqlı etimad və əməkdaşlıq çərçivəsində davam etsə də, indiyə kimi Ş.Mirziyoyevin Azərbaycana birbaşa rəsmi səfəri olmamışdır.

Azərbaycanla Qırğızıstan arasında diplomatik münasibətlər 1993-cü ilin əvvəllərində qurulmuş, lakin bu əlaqələr ilk vaxtlar arzu edilən səviyyədə olmamışdır. İki ölkə arasında səfirlik əlaqələri digər ölkələrlə müqayisədə qismən gec qurulmuşdur. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Qırğızıstandakı səfirliyi 2007-ci il mayın 16-da açılmış, 2012-ci il avqustun 10-da isə Bakıda Qırğızıstan Respublikasının diplomatik missiyası fəaliyyətə başlamışdır. Missiya, Qırğızıstan Respublikası Prezidentinin fərmanına uyğun olaraq 2014-cü il oktyabrın 24-də səfirlik statusuna yüksəlmişdir. Dövlət başçılarının mütəmadi görüşləri, imzaladıqları sənədlər Azərbaycanla türkdilli dövlətləri bir-birinə daha da yaxınlaşdırır.

Fəslin «Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Asiyanın türkdilli dövlətləri ilə beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində

²⁶Türkmenistan ile Azərbaycan 20'den fazla anlaşma imzaladı: [Elektron resurs] – November 22, - 2018. URL: <http://turkicmedia.com/article/turkmenistan-ile-azerbaycan-20den-fazla-anlashma-imzaladi>

²⁷ Qasımlı, M. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasəti (1991-2003): [2 cildə] / M.Qasımlı. - Bakı: Mütərcim, - c. 2. – s. 351-352.

əməkdaşlığı» adlanan **2-ci yarımfəsilində** Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Asiyanın türkdilli dövlətləri ilə regional və beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində əməkdaşlığı araşdırılır. Burada qeyd edilir ki, müstəqillikdən sonra postsovet məkanının türkdilli respublikaları iqtisadi, siyasi və ictimai sahələrdə oxşar problemlərlə qarşılaşmışlardır. Ona görə də ilk vaxtlar Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Asiyanın türkdilli dövlətləri ilə əlaqələri əsasən beynəlxalq və regional təşkilatlar çərçivəsində keçirilən tədbirlərdə birgə iştirak etməkdən ibarət olmuşdur.

Bu yarımfəsildə türkdilli dövlətlərin üzv olduğu Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurası (TDƏŞ) və Türkdilli Ölkələrin Parlament Assambleyası (TürkPa) çərçivəsindəki əməkdaşlığın əhəmiyyəti araşdırılır və qeyd edilir ki, bu qurumlar müstəqil türk respublikaları arasında münasibətlərin genişləndirilməsi və inkişaf etdirilməsində böyük rol oynamaqdadırlar. Belə ki, 2009-cu ilin oktyabr ayında türkdilli ölkələrin dövlət başçılarının Naxçıvanda keçirilmiş IX Zirvə görüşü türk dövlətlərinin birliyi istiqamətində mühüm addım olmuşdur. Azərbaycan, Qazaxıstan, Qırğızıstan və Türkiyə dövlət başçıları tərəfindən imzalanmış Naxçıvan Sazişi ilə hökumətlərarası təşkilat olan Türkdilli Ölkələrin Əməkdaşlıq Şurası (Türk Şurası/ TDƏŞ) qurulmuşdu. Məhz bu tarixdən etibarən də üzv ölkələrin dövlət başçıları tərəfindən hər il Zirvə Görüşü keçirilməyə başlanmışdır. Yarımfəsildə xüsusilə 2018 və 2019-cu ildə keçirilən TDƏŞ görüşləri haqda geniş təhlillər aparılmışdır. Elə ki, 3-6 sentyabr 2018-ci il tarixində Qırğızıstanda keçirilən Zirvə görüşünə Özbəkistanın “fəxri qonaq” olaraq qatılması türkdilli dövlətlərin bütövlüyünün təmin edilməsi məsələsində əhəmiyyətli bir hadisə olmuşdur. TDƏŞ-in 2019-cu il oktyabrın 15-də Bakıda keçirilən Zirvə görüşündə Azərbaycan sədrliyi öz üzərinə götürmüşdür. Qeyd edək ki, 10 aprel 2020-ci il tarixində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin təşəbbüsü və sədrliyi ilə COVID-19 pandemiyası ilə mübarizəyə həsr olunmuş TDƏŞ-in fəvqəladə Zirvə görüşü videokonfrans formatında keçirilmişdir.

Həmçinin bu yarımfəsildə Türkdilli Ölkələrin Parlament Assambleyası (TürkPA) çərçivəsində türkdilli dövlətlər arasındakı əlaqələr araşdırılır və qeyd edilir ki, türkdilli dövlətlər arasında əməkdaşlığın qanuni çərçivəsini, 2008-ci ilin oktyabrın 21-də Türkiyə,

Azərbaycan, Qazaxıstan və Qırğızıstan arasında yaradılan TürkPA formalaşdırır. TürkPA-nın keçirdiyi Plenar iclasların yekununda qəbul edilən bəyannamələrdə Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı da bəyanatlar verilir. TürkPA-nın 9-cu Plenar İclası 2019-cu il 18 dekabrda Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin ev sahibliyi ilə Bakıda keçirilmişdir. Görüşün əsas mövzusu "Türk Dünyasında Parlament Diplomatıyası: Barış və Təhlükəsizlik üçün Regional Əməkdaşlığın Gücləndirilməsi" idi. Görüş zamanı Qadın Parlament Qrupu və Gənc Parlament Qrupunun yaradılmasına qərar verilmiş və Baş Assambleyanın sonunda Bakı Bəyannaməsi qəbul edilmişdir²⁸.

Dissertasiyanın **III fəsl** **«İqtisadi və humanitar-mədəni sahələrdə əlaqələrin mövcud vəziyyəti və inkişaf perspektivləri»** adlanır. Fəslin **1-ci yarımfəsl** **«Azərbaycanın Mərkəzi Asiyanın türkdilli dövlətləri ilə iqtisadi əlaqələri və neft amilinin əməkdaşlıqda əhəmiyyəti»** adlanır. Bu yarımfəsildə Azərbaycanın Mərkəzi Asiyanın türkdilli dövlətləri ilə olan xarici ticarət dövriyyəsinin dinamikası əks olunmuşdur. Burada qeyd edilir ki, Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsində türkdilli dövlətlərin payı zamanla azalmışdır. 1992-ci ildə Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsinin 7,4%-i Mərkəzi Asiyanın türkdilli dövlətlərinin payına düşmüşdür. 2006-cı ildə Azərbaycanın xarici ticarətində 4 ölkənin payı 5,6% olmuş, 2017-ci ildə Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsi təxminən 3 dəfə artsa da, 4 ölkənin payı 1,5% olmuşdur²⁹. Bu isə, Azərbaycanın qeyr-neft məhsullarının ixrac və idxalında bu ölkələrlə əməkdaşlığının daha da inkişaf edəcəyi perspektivlərini göstərir.

Təbii qaz və neftə duyulan ehtiyac və enerji qaynaqlarının nəqli üçün lazımlı nəqliyyat şəbəkəsinin təmin edilməsi məsələsində türkdilli dövlətlərin iqtisadi birlik və bütövlüyü mühüm əhəmiyyətə malikdir. Məhz ona görə, enerji və enerjinin nəqli ilə bağlı layihələr Azərbaycanın Mərkəzi Asiyanın türkdilli dövlətləri ilə

²⁸ TÜRKPA Dokuzuncu Genel Kurulu: [Elektron Resurs] / TURKPA. - dekabr 18, 2019. URL: https://turkpa.org/tr/content/haberler/turkpa_haberleri/2445_-trkpa_-doku_zuncu_genel_kurulu

²⁹ Azərbaycanın statistik göstəriciləri / - Bakı: 2018. - 808 s.

münasibətlərində əsas əməkdaşlıq sahələridir. Böyük neft və təbii qaz ehtiyatlarına malik olan Azərbaycan, hazırda enerji sahəsində beynəlxalq layihələr həyata keçirməyə davam etməkdədir ki, Cənub Qaz Dəhlizi layihəsi bunun ən böyük nümunəsidir³⁰. Azərbaycanın Xəzər dənizi sektorunda yerləşən Şahdəniz-2 sahəsindən çıxan qazın Türkiyə üzərindən Avropaya daşınması üçün yaradılmış layihə, Cənubi Qafqaz Təbii Qaz boru kəməri, Trans Anadolu təbii qaz boru kəməri (TANAP) və Trans Adriatik Boru Kəməri (TAP)-ndən ibarətdir. 12 iyun 2018-ci il tarixində açılış mərasimi keçirilən TANAP-a təbii qaz ehtiyatına görə dünyada ilk sıralarda olan Türkmənistanın da qoşulması gözlənilir ki, 2018-ci ilin avqustunda Qazaxıstanın Aktau şəhərində Xəzərin hüquqi statusunu müəyyən edən yekun razılaşmanın imzalanması nəticəsində Türkmənistan qazının Azərbaycan üzərindən Avropaya nəql edilməsi üçün imkan yaradılmışdır³¹. Yunanıstan, Albaniya və Adriatik dənizindən keçməklə İtaliyanın cənubuna qədər uzanacaq TAP boru kəməri isə 2020-ci ildə istismara verilib. Həmin kəmərlər vasitəsilə ildə 10 mlrd. kubmetr qazın Avropaya nəqli nəzərdə tutulur.

Fəslin «**Azərbaycanın Mərkəzi Asiyanın türkdilli dövlətləri ilə humanitar-mədəni sahələrdə əməkdaşlığı**» adlanan **2-ci yarım fəslində** Azərbaycanın Mərkəzi Asiyanın türkdilli dövlətləri ilə humanitar-mədəni sahələrdə əməkdaşlığı ilə bağlı məsələlər tədqiq edilir. Burada qeyd edilir ki, Tarixi İpək Yolunun üzərində strateji mövqeyə malik olan Azərbaycanın yumşaq güc ünsürlərindən istifadəsində mədəniyyət əsas amil olmuşdur. Ulu öndər Heydər Əliyevin xarici siyasət kursunu inkişaf etdirən Prezident İlham Əliyevin bu sahədəki uğurları diqqətəlayiqdir. Belə ki, onun söyləri nəticəsində 2000-ci ilin sonlarından başlayaraq Azərbaycan beynəlxalq miqyasda həyata keçirilən bədii, mədəni və idman tədbirlərində yüksək səviyyədə iştirak edir.

³⁰Özsoy, B. Hazar denizi meselesi bağlamında türk cumhuriyetleri arasındaki siyasi ve ekonomik ilişkiler // -Kırgızistan: Manas Sosial Araştırmalar Dergisi, -2019. 8(1), - s. 461-478.

³¹Özsoy, B. Xəzərin statusu probleminin həlli və Transxəzər Qaz kəməri layihəsi // - Bakı: Tarix və onun problemləri, - 2019. № 1, - s. 234-238.

Bu isə, eyni zamanda türkdilli dövlətlər arasında mədəni əlaqələrin genişlənməsində mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Türkdilli dövlətlər arasındakı mədəni əlaqələrin inkişafında TÜRKSÖY, Türk Akademiyası, Türk Dünyası Yazıçıları Qurultayı, Türk Mədəniyyəti və İrs Fondu kimi qurumların böyük əhəmiyyəti var. Türk mədəniyyətini, tarixini, dilini, sənətini, ənənə və adətlərini araşdırmaq, ortaya çıxarmaq, inkişaf etdirmək, qorumaq və gələcək nəsillərə ötürmək üçün 1993-ci ildə Azərbaycan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan, Türkmənistan və Türkiyənin Mədəniyyət nazirləri tərəfindən TÜRKSÖY-un qurulması türk dünyası daxilində integrasiyada mühüm bir mərhələ olmuşdur. Türk dünyasının UNESCO-su olaraq qəbul edilən təşkilat, Novruz, Sabantoy, Manas, Abay, Mahdumkulu, Tukay kimi ortaq mədəniyyət ünsürlərini dünyaya tanıtır. 2010-cu ildə İstanbulda keçirilmiş türkdilli ölkə başçılarının X sammitində TÜRKSÖY-a üzv ölkələrin şəhərlərindən hər il birinin illik olaraq türk dünyasının mədəniyyət paytaxtı elan edilməsi barədə qərar qəbul olunmuşdur. Həmçinin TÜRKSÖY həyata keçirdiyi tədbirlərlə türk dünyasında əhəmiyyətli bədii və ədəbi şəxsiyyətləri beynəlxalq səhədə tanıتماğa çalışır. Belə ki, 2018-ci ildə Qazaxıstanda keçirilmiş TÜRKSÖY Daimi Şurasının 35-ci iclasında 2018-ci il görkəmli Azərbaycan bəstəkarı Qara Qarayev, Qazaxıstan şairi Maqcan Jumabayev və Qırğızıstan yazıçısı Çingiz Aytmatov illəri elan edilmişdir. Həmin ilin dekabr ayının 18-də Türkiyənin Kastamonu şəhərində keçirilmiş TÜRKSÖY Daimi Şurasının 36-cı iclasında isə 2019-cu il anadan olmasının 650-ci ildönümü münasibətilə böyük Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri İmadəddin Nəsimi ili və anadan olmasının 125-ci ildönümü münasibətilə məşhur türk xalq sənətkarı və şairi Aşık Veysel ili elan edilmişdir. TÜRKSÖY-un Daimi Şurasının 37-ci iclası 2019-cu ildə Qırğızıstanın Oş şəhərində keçirilmişdir. Həmin iclasda, 2020-ci ilin anadan olmasının 175-ci ildönümü münasibətilə Qazax ziyalısı Abay Kunanbayev ili elan edilməsi və bu çərçivədə müxtəlif tədbirlərin təşkil edilməsi qərara alınmışdır.

Nəticədə tədqiqata yekun vurularaq ümumiləşdirmələr aparılmış, onların əsasında nəzəri və praktiki xarakterli təklif və tövsiyələr irəli sürülmüşdür. Müəllif belə qənaətə gəlmişdir ki, müstəqil Azərbaycan Mərkəzi Asiyanın türkdilli dövlətləri ilə həm ikitərəfli səviyyədə, həm də

beynəlxalq və regional təşkilatlar çərçivəsində əməkdaşlıq edir, bu əməkdaşlığın daha da inkişaf etdirilməsi üçün ardıcıl səylər göstərilir, TDƏŞ və digər təşkilatlar çərçivəsində bu ölkələrlə yaxın əlaqələrin qurulmasına xüsusi əhəmiyyət verilir. Türkdilli dövlətlər arasındakı əlaqələrdə enerji amili böyük rol oynamaqdadır və bu istiqamətdəki əlaqələrin daha da genişləndirilməsinə onların mövcud potensialları imkan verir.

Dissertasiyanın əsas məzmunu müəllifin aşağıdakı dərc edilmiş elmi işlərində öz əksini tapmışdır:

1. Azərbaycan-Qazaxıstan arasındakı siyasi və iqtisadi əlaqələr (2012-2016) // Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XXI respublika elmi konfransı, - Bakı: Bakı Dövlət Universiteti, - 24-25 oktyabr, - 2017, - s. 84-86.

2. Azərbaycanın xarici siyasətində Orta Asiyanın türk dövlətləri // Qafqaz böyük sarsıntılar şəraitində: tarixi təcrübə, müasir dövr və perspektivlər, - Bakı: AMEA Qafqazşünaslıq İnstitutu, - 4 dekabr, - 2017, - s. 81.

3. Türk dünyasında diaspora fəaliyyətləri bağlamında Türk Keneşi və Türksöy üzərinə bir dəyərlandırma // Uluslararası Avrasya Göç Sempozyumu, Türkistan/Kazakistan: İstanbul Medeniyet Universiteti medeniyet araşdırmaları merkezi, - 9-13 Ekim, - 2018, - s. 397-419 (həmmüəllif: Esra Banu Sipahi).

4. Türk cumhuriyetlerinde kadın sorunsalı: uluslararası raporlar ışığında türk cumhuriyetlerinde kadınların mevcut durumu // - Ankara: Türk dünyası sosial bilimler dergisi (Bilig), - 2019. -89, - s. 171-192.

5. Hazar denizi meselesi bağlamında türk cumhuriyetleri arasındakı siyasi ve ekonomik ilişkiler // - Kırgızistan: Manas Sosial Araşdırmalar Dergisi, -2019. 8(1), - s. 461-478.

6. Siyasi ve ekonomik perspektiften Azerbaycan-Kırgızistan ilişkileri üzerine bir dəyərlandırma // -İzmir: Tarih Okulu, - Şubat 2019. - 12 (38), - s. 751-764.

7. Xəzərin statusu probleminin həlli və Transxəzər Qaz kəməri layihəsi // - Bakı: Tarix və onun problemləri, - 2019. № 1, - s. 234-238.

8. Türk dövlətləri arasında əməkdaşlıqda Türk Şurası və TÜRKPA-nın rolu // Bakı: Tarix və onun problemləri, - 2019. № 2, - s. 256-260.

9. An evaluation on the economic relations of Azerbaijan with turkish states within the framework of commonwealth of independent states // Социально-Экономические и экологические аспекты развития прикаспийского региона, - Элиста, - 28-30 мая 2019 г, - с.8-14.

10. An evaluation on economic development of Azerbaijan and Kazakhstan after the independence // - Bakı Avrasiya Universiteti, Sivilizasiya, - 2019. 8(2), p. 24-31 (həmmüəllif: Ağalar Abbasbəyli).

Dissertasiyanın müdafiəsi 18 may 2021-ci il tarixində saat 14⁰⁰-da Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası nəzdində fəaliyyət göstərən FD 2.30 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1001, Bakı ş., Lermontov küç., 74

Dissertasiya işi ilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasının elmi kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasının rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 16 aprel 2021-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 08.04.2021
Kağızın formatı:A5
Həcm:38718
Tiraj:100